

Η συμπτωματολογία του φόβου, της αγωνίας και της ντροπής στα Προβλήματα του ψευδο-Αριστοτέλη

ΓΙΑ ΤΟΝ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ τα συναισθήματα δεν είναι απλές ζωώδεις αντιδράσεις του ανθρώπου αλλά συνδέονται με τον νου του και εξαρτώνται από την προσωπικότητά του.¹ Σχετίζονται με ένα αντικείμενο, με τη σκοπιά από την οποία το βλέπει ο άνθρωπος και με τις πεποιθήσεις που δημιουργούνται ανάλογα με τις συνθήκες. Έτσι, μπορούν να χαρακτηριστούν άλλοτε λογικά και αληθή και άλλοτε παράλογα και ψευδή.² Ο σκοπός της σημερινής παρουσίασης δεν είναι να διερευνήσει τα συναισθήματα από αυτή τη σκοπιά της φιλοσοφίας ούτε να τα επενδύσει με ένα φαινομενικά ηθικό ή μη περίβλημα. Αντίθετα, κατά τη γνώμη μου, παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον η συμπτωματολογική παρουσίαση των συναισθημάτων στα Προβλήματα του Ψευδο-Αριστοτέλη.

Τα συναισθήματα καταλαμβάνουν σημαντική θέση μεταξύ των θεμάτων που εξετάζονται στα Προβλήματα και σε πολλές περιπτώσεις παρουσιάζονται ως βασική αιτία για αλλαγές στη φυσιολογία του ανθρώπινου σώματος. Στην παρούσα ανακοίνωση έχω επιλέξει να αναφερθώ σε τρία συναισθήματα, τον φόβο, την αγωνία και την αισχύνη, τα οποία αποτελούν βασικούς παράγοντες μεταβολών. Θα επιχειρήσω να αποδείξω ότι συνδέονται μεταξύ τους σε κάποιες περιπτώσεις στο

¹ Η παρούσα εργασία αποτελεί μέρος της διπλωματικής μου εργασίας με τίτλο: *Ο φόβος, η αγωνία και η ντροπή στα ψευδο-αριστοτελικά Προβλήματα*. Βλ. <https://hdl.handle.net/10889/25190> για το πλήρες κείμενο.

² Βλ. τις βασικές θέσεις του Αριστοτέλη για τα συναισθήματα ως μέρος της προσωπικότητας του ανθρώπου, το οποίο συνδέεται στενά με τις πεποιθήσεις που σχηματίζει ο νους, στη Nussbaum (2015): 107-111.

κείμενο αλλά ταυτόχρονα εμφανίζουν ξεχωριστή συμπτωματολογία, ώστε να μπορούν να διαφοροποιηθούν και να εξεταστούν ως αυτόνομα συναισθήματα το ένα από το άλλο.

Μια βασική παραδοχή, η οποία πρέπει να ληφθεί υπόψη πριν προχωρήσουμε στα Προβλήματα, είναι ότι το σώμα συνδέεται άμεσα με την ψυχή μέσω μιας σχέσης αλληλοεξάρτησης. Επομένως, σε κάθε εξωτερική μεταβολή η ψυχή «συμπάσχει» με το σώμα, ενώ το σώμα αντιδρά στις αλλαγές του εσωτερικού κόσμου του ανθρώπου. Ένα απόσπασμα που τεκμηριώνει αυτή τη θέση είναι στην εισαγωγή των *Φυσιογνωμικών* του Ψευδο-Αριστοτέλη.

Ὅτι αἱ διάνοιαι ἔπονται τοῖς σώμασι, καὶ οὐκ εἰσὶν αὐταὶ καθ' ἑαυτὰς ἀπαθείς οὕσαι τῶν τοῦ σώματος κινήσεων. τοῦτο δὲ δῆλον πάνυ γίνεται ἔν τε ταῖς μέθαις καὶ ἐν ταῖς ἀρρωστίαις· πολὺ γὰρ ἐξαλλάττουσαι φαίνονται αἱ διάνοιαι ὑπὸ τῶν τοῦ σώματος παθήματων. καὶ τούναντίον δὴ τοῖς τῆς ψυχῆς παθήμασι τὸ σῶμα συμπάσχον φανερόν γίνεται περὶ τε τοὺς ἔρωτας καὶ τοὺς φόβους τε καὶ τὰς λύπας καὶ τὰς ἡδονάς.

Οι σκέψεις ακολουθούν τα σώματα, και δεν είναι απαθείς στις κινήσεις του σώματος. Αυτό γίνεται φανερό σε περιπτώσεις μέθης και ασθένειας· φαίνεται ότι μεταβάλλονται πολύ οι σκέψεις από τα παθήματα του σώματος. Και αντίστροφα γίνεται φανερό ότι στα παθήματα της ψυχῆς το σώμα συμπάσχει, αναφορικά με τους ἔρωτες, τους φόβους, τις λύπες και τις ηδονές.

[Αριστοτέλης], *Φυσιογνωμικά* 805.a.1-8

Στο παραπάνω απόσπασμα επισημαίνεται ότι οι διάνοιες, δηλαδή οι διάφορες διανοητικές διεργασίες που συμβαίνουν στον ανθρώπινο νου, ακολουθούν το σώμα και δε μένουν απαθείς στις κινήσεις του σώματος αλλά και στα ερεθίσματα που αυτό

δέχεται. Η στενή σχέση διάνοιας και σώματος είναι εμφανής σε περιπτώσεις μέθης και ασθένειας (θέματα, τα οποία επίσης εξετάζονται στα *Προβλήματα*).

Γενικά, για τον Αριστοτέλη τα συναισθήματα είναι αποτέλεσμα αξιολογήσεων. Για αυτό και η αξιολόγηση αποτελεί βασικό παράγοντα για την κατανόηση του συναισθήματος. Το πιο σημαντικό είναι ότι συμπλέκεται ο εσωτερικός με τον εξωτερικό κόσμο, αφού κάτι που συμβαίνει στο εξωτερικό περιβάλλον, στο οποίο δρα το άτομο, το επηρεάζει εσωτερικά και τελικά το συγκινεί.³ Εύλογα η συγκίνηση στον καθένα συνδέεται με πολλές συνιστώσες αναφορικά με τις εμπειρίες, τα γονιδιά του και την κοινωνία στην οποία ζει.⁴ Η αξιολόγηση, επομένως, είναι μία υποκειμενική διεργασία και, κατά τον Αριστοτέλη, είναι καθοριστική για την εκδήλωση συναισθημάτων.

Στην αρχαία λογοτεχνία έντονες συναισθηματικές εμπειρίες περιγράφονται με όρους ιατρικής. Με αυτό τον τρόπο αντανakλάται μια γενικότερη πολιτισμική αντίληψη περί συναισθημάτων ως ασθενειών. Οι έντονες συγκινήσεις περιγράφονται μεταφορικά ως νόσοι της ψυχής, ειδικά από τους φιλοσόφους, και παρουσιάζονται ως εμπόδια για μια καλή και ευτυχομένη ζωή.⁵ Αλλάζουν παντελώς οι διανοητικές καταστάσεις από τα παθήματα του σώματος, αλλά και το σώμα συμπάσχει ειδικά σε

³ Στο *Περὶ ψυχῆς* ο Αριστοτέλης εισαγάγει την έννοια της κίνησης για τις διεργασίες, οι οποίες συντελούνται στο εσωτερικό του σώματος, όταν αυτό δέχεται κάποιο ερέθισμα μέσω των αισθήσεων, Αριστοτέλης, *Περὶ ψυχῆς*, 428b.10-13: ἀλλ' ἐπειδὴ ἔστι κινήεντος τουδὶ κινεῖσθαι ἕτερον ὑπὸ τούτου, ἢ δὲ φαντασία κίνησίς τις δοκεῖ εἶναι καὶ οὐκ ἄνευ αἰσθήσεως γίνεσθαι ἀλλ' αἰσθανομένοις καὶ ὧν αἰσθησις ἔστιν, ἔστι δὲ γίνεσθαι κίνησιν ὑπὸ τῆς ἐνεργείας τῆς αἰσθήσεως. Εφόσον το συναίσθημα προκαλείται με αφορμή κάποιο ερέθισμα και το σώμα εμφανίζει μεταβολές, μπορεί να χαρακτηριστεί ως συγκίνηση. Ωστόσο, αξίζει να σημειωθεί ότι ο Αριστοτέλης για τη διαδικασία της νόησης και την αντιληπτική ικανότητα του ανθρώπου να αντιλαμβάνεται το ερέθισμα ως ευχάριστο ή δυσάρεστο μιλά με τον όρο της *ἐνεργείας*, πβ. Αριστοτέλης, *Μετὰ τὰ φυσικά*, 1048b.23-28: οἷον ὄρᾳ ἅμα <καὶ ἐώρακε,> καὶ φρονεῖ <καὶ πεφρόνηκε,> καὶ νοεῖ καὶ νενόηκεν, ἀλλ' οὐ μανθάνει καὶ μεμάθηκεν οὐδ' ὑγιάζεται καὶ ὑγίασται· εὖ ζῆ καὶ εὖ ἔζηκεν ἅμα, καὶ εὐδαιμονεῖ καὶ εὐδαιμόνηκεν. εἰ δὲ μή, ἔδει ἄν ποτε παύεσθαι ὥσπερ ὅταν ἰσχναίνῃ, νῦν δ' οὐ, ἀλλὰ ζῆ καὶ ἔζηκεν. τούτων δὴ <δεῖ> τὰς μὲν κινήσεις λέγειν, τὰς δ' ἐνεργείας.

⁴ Oatley (2004: 43).

⁵ Kazantzidis, Spatharas (2022: 4).

περιπτώσεις έρωτα, φόβου, λύπης και ηδονής. Στη συγκεκριμένη ανακοίνωση, όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, θα επικεντρωθούμε στον φόβο, την αγωνία και την αισχύνη.

Φόβος

Στα *Προβλήματα* ο φόβος περιγράφεται με όρους κλινικά παθολογικούς. Μοιάζει με μία παθολογική κατάσταση, η οποία προκαλεί ψυχική δυσφορία και παραλύει το σώμα με αποτέλεσμα το τελευταίο να μη μπορεί να λειτουργήσει. Συντελούνται πολλές μεταβολές στο ανθρώπινο σώμα ταυτόχρονα και ποικίλλουν ανάλογα με την ένταση με την οποία βιώνεται ο φόβος.

Το πρώτο σύμπτωμα με το οποίο εμφανίζεται ο φόβος στο σώμα είναι ο τρόμος.

Διὰ τί οἱ φοβούμενοι τρέμουσιν; ἢ διὰ τὴν κατάψυξιν;⁶

Γιατί όσοι φοβούνται τρέμουν; εξαιτίας του παγώματος;⁷

[Αριστοτέλης], *Προβλήματα* 947b.12

Διὰ τί οἱ φοβούμενοι μάλιστα τρέμουσι τὴν φωνὴν καὶ τὰς χεῖρας καὶ τὸ κάτω χεῖλος;

Γιατί όσοι φοβούνται τρέμουν ως προς τη φωνή, τα χέρια και το κάτω χείλος;

[Αριστοτέλης], *Προβλήματα* 948a.35-36

Το σύμπτωμα αυτό είναι πιο έντονο στη φωνή, στα χέρια και στο κάτω χείλος, διότι, κατά τον Αριστοτέλη, οι περιοχές αυτές εξαρτώνται από την καρδιά, η οποία εξαιτίας

⁶ Το κείμενο προέρχεται από την έκδοση των Robert Mayhew και David C. Mirhady του 2011 που έχει δημοσιευθεί στη Loeb Classical Library, Harvard University Press, Cambridge.

⁷ Τα αποσπάσματα από το αρχαίο κείμενο, τα οποία αξιοποιήθηκαν στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας, έχουν μεταφραστεί από τη συντάκτρια της εργασίας.

του φόβου ψύχεται και επομένως δε μπορεί να μεταφερθεί θερμότητα προς τα εκεί. Τα χείλη και τα χέρια, επίσης, αποτελούν τα πιο ευκίνητα μέρη του σώματος, επειδή δεν έχουν πολύ αίμα, και έτσι, όταν το αίμα ελαττώνεται σε μεγάλο βαθμό είναι πιο ευάλωτα στο τρέμουλο. Αξίζει να σημειωθεί ότι η θέση αυτή είναι ιδιαίτερα διαδεδομένη στα ιατρικά κείμενα. Για παράδειγμα, ο γιατρός Γαληνός στο έργο του *De tremore, palpitatione, convulsione, et rigore* κατανοώντας την αλληλένδετη σχέση ψυχής και σώματος εξηγεί ότι τα πάθη της ψυχής επηρεάζουν τη λειτουργία του οργανισμού. Στην περίπτωση του τρόμου, μάλιστα, η κίνηση δεν προέρχεται από τους μύες αλλά από την ίδια την ψυχή.⁸ Δίνεται, επίσης, έμφαση στον φόβο, καθώς οι αντιδράσεις στο σώμα, όταν κάποιος φοβάται, γίνονται με τρόπο ακούσιο και αυτόματο.⁹ Το σώμα, δηλαδή, τρέμει και κάνει ακούσιες κινήσεις που το καθιστούν νευρικό και ανεξέλεγκτο. Ο τρόμος μοιάζει με μηχανισμό άμυνας του οργανισμού καθώς με την παραγωγή κίνησης σε συγκεκριμένα σημεία του σώματος προσπαθεί να προκαλέσει την αύξηση της θερμοκρασίας. Δηλώνει ταυτόχρονα μία τάση υπεράσπισης του σώματος.¹⁰

Το κρύο και η σημαντική μείωση θερμότητας υποστηρίζεται ότι προκαλεί ταυτόχρονα ανατριχίλα (*Προβλήματα*, 949.a.15: διὸ καὶ φρίττουσιν, Γι' αυτό και ανατριχιάζουν.). Η φρίκη είναι ένα σύμπτωμα, το οποίο συνήθως συνοδεύει τον

⁸ Βλ. Γαληνός, *De tremore, palpitatione, convulsione, et rigore*, 7.606.1: οὔκουν μυὸς οὐδὲ νεύρου τὸ κινεῖν, ἀλλὰ ψυχῆς.

⁹ Βλ. Γαληνός, *De tremore, palpitatione, convulsione, et rigore*, 7.609.5-9: οὔτε ἑνός ἐστι μέρους τὸ πάθος τὸ ῥιγοῦν, ὡς τὸ τρέμειν, οὔτ' αἴσθησις ψύξεως τοῖς τρέμουσιν, ὡς τοῖς ῥιγοῦσιν, ἢ τε κινήσις ἐπὶ μὲν τῶν, ἄνευ τοῦ κινεῖν ἐθέλειν τὰ μέρη, παντάπασιν ἀκούσιος· ἐπὶ δὲ τῶν τρεμόντων, οὐκ ἄνευ τοῦ περὶ τὸ κινεῖν ὀρμῆς.

¹⁰ Πβ. τις θέσεις του Miller για τον τρόμο στο Miller, W.I. (1997: 26-27), όπου σε αντίθεση με τα ψευδοαριστοτελικά *Προβλήματα* ο τρόμος προβάλλεται ως μια υποκατηγορία του φόβου. Ο τρόμος αποτελεί ένα συναίσθημα φόβου αναμεμιγμένο με αηδία που αφενός καταβάλλει τον άνθρωπο και δε μπορεί να κάνει την παραμικρή κίνηση μπροστά σε κάτι αποτρόπαιο για να ξεφύγει και αφετέρου δεν του επιτρέπει να καταπολεμήσει το αντικείμενο του φόβου του.

τρόμο, όπως και στις περισσότερες ασθένειες.¹¹ Πιο συγκεκριμένα, ο Γαληνός αναφέρει περιπτώσεις ασθενών, οι οποίοι έχουν συγκινηθεί από κάποιο ερέθισμα που τους τρόμαξε και αισθάνονται ρίγος και φρίκη στο σώμα.¹² Ο τρόμος και η ανατριχίλα, επομένως, μοιάζουν σαν αυτόματοι μηχανισμοί άμυνας του οργανισμού σε οτιδήποτε μοιάζει απειλητικό προς αυτόν.

Άλλο σύμπτωμα το οποίο παρατηρείται σε όσους φοβούνται είναι η ευκοιλιότητα.

διὸ καὶ αἱ κοιλίαι λύονται τῶν φοβουμένων

γι' αὐτό και παθαίνουν διάρροια ὅσοι φοβούνται

[Αριστοτέλης], *Προβλήματα* 869a.4

διὸ καὶ αἱ κοιλίαι λύονται τοῖς πολλοῖς

γι' αὐτό και σε πολλοὺς προκαλεῖται διάρροια

[Αριστοτέλης], *Προβλήματα* 947b.14

Διὰ τί τοῖς φοβουμένοις αἱ κοιλίαι λύονται καὶ οὐρητιῶσιν;

Γιατί σε ὅσους φοβούνται προκαλεῖται διάρροια και τρέχουν να ουρήσουν;

[Αριστοτέλης], *Προβλήματα* 948b.35

¹¹ Πβ. το σύμπτωμα της φρίκης σε ιατρικά κείμενα, Ἰπποκράτης, *Περὶ νόσων*, 3.6.1-4: Καυσώδης ἢ δὲ καυσώδης λεγομένη, δίψα τε ἔχει πολλή, καὶ ἡ γλῶσσα πέφρικε, τὸ δὲ χρῶμα αὐτῆς τὸν μὲν πρῶτον χρόνον οἷόν περ εἴωθε, ξηρὴ δὲ σφόδρα· προϊόντος δὲ τοῦ χρόνου σκληρύνεται καὶ τρηχύνεται καὶ παχύνεται καὶ ἐπιμελαίνεται.

¹² Γαληνός, *De sanitate tuenda*, 6.277.14-278.5: ἔστι δὲ δήπου ταῦτα τῶν ὀμιλούντων τῷ δέρματι τὰ τε ψυχρὰ καὶ τὰ στύφοντα καὶ ὅσα πρὸς τούτοις ἐπισπᾶται τοὺς χυμοὺς ἢ ἄλλως ὀπωσοῦν ἐπεγείρει τὴν ἔσω | κίνησιν αὐτῶν, ἐξ ὧν ἔστι λύπη καὶ φρίκη καθ' ἣντινοῦν αἰτίαν γινομένη· καὶ γὰρ καὶ διὰ ψυχρὸν αἴτιον καὶ διὰ θερμὸν ἐδείχθη φρίκη τε καὶ ρίγος γινόμενον καὶ διὰ τῶν ἐκπληττόντων τε καὶ φοβούτων τὴν ψυχὴν ἦτοι ἀκουσμάτων ἢ θεαμάτων.

Είναι ενδιαφέρον ότι η φράση *αί κοιλίας λύνονται* χρησιμοποιείται αποκλειστικά από τον Αριστοτέλη για να δηλώσει αυτό το σύμπτωμα, το οποίο χρησιμοποιείται μόνο για το συναίσθημα του φόβου. Κατά τον Αριστοτέλη, μάλιστα, προκαλείται λόγω της αύξησης της θερμότητας γύρω από την κοιλιά και την κύστη. Η επιλογή του ρήματος *λύνονται* παραπέμπει ταυτόχρονα και στη γενικότερη «παράλυση» του σώματος και στην ακινητοποίησή του λόγω της συναισθηματικής φόρτισης.

Ενώ σε προηγούμενο χωρίο γίνεται αναφορά στο πάγωμα, το οποίο ευθύνεται για την εμφάνιση τρέμουλου, προστίθεται ένα ακόμη σύμπτωμα το οποίο οφείλεται στην αύξηση της θερμότητας, η δίψα.

Διὰ τί οὖν καὶ διψῶσιν ἔνιοι;

Γιατί λοιπόν μερικοί διψούν;

[Αριστοτέλης], *Προβλήματα* 947b.15

Γίνεται, λοιπόν, εύκολα αντιληπτό ότι φαινομενικά δημιουργείται μια αντίφαση σχετικά με τη μεταβολή της θερμοκρασίας του σώματος. Ο ψευδο-Αριστοτέλης εξηγεί, ωστόσο, ότι η μεταβολή αυτή έχει δύο επίπεδα. Η εξωτερική επιφάνεια του σώματος παγώνει, ενώ στο εσωτερικό του αυξάνεται η θερμοκρασία.

Ο ψευδο-Αριστοτέλης συνεχίζει την καταγραφή των συμπτωμάτων σε όσους φοβούνται περιγράφοντας την κίνηση του αίματος και της θερμότητας προς τα κάτω μέρη του σώματος.

τοῖς δὲ φοβουμένοις κάτω συμφευγόντων τοῦ αἵματος καὶ τοῦ θερμοῦ

σε όσους φοβούνται φεύγει προς τα κάτω το αίμα μαζί με τη θερμότητα

[Αριστοτέλης], *Προβλήματα* 947b.26-27

ἢ δὲ θερμότης περὶ τὰ στήθη. ἐνταῦθα γὰρ καὶ ὁ φόβος φαίνεται, γινόμενος κατάψυξις τις. ὥστε περὶ τὴν καρδίαν ἦττον μὲν μένει, τοῖς δὲ πηδᾶ ψυχομένη.

ἡ θερμότητα ὑπάρχει γύρω ἀπὸ το στήθος. Εκεί εμφανίζεται ὁ φόβος, καὶ ὅταν εμφανίζεται δημιουργεῖται ἓνα εἶδος παγώματος. Επομένως μένει λιγότερη θερμότητα γύρω ἀπὸ τὴν καρδιά καὶ ἀναπηδᾶ παγωμένη.

[Αριστοτέλης], *Προβλήματα* 948a.14-16

Ἡ θερμότητα στὸ σῶμα πηγάζει ἀπὸ τὴν περιοχὴ γύρω ἀπὸ τὸ στήθος.¹³ Ὅταν εμφανίζεται ὁ φόβος ἐκεῖ προκαλεῖται ἓνα εἶδος παγώματος καὶ επομένως παραμένει λίγη θερμότητα γύρω ἀπὸ τὴν καρδιά.¹⁴ Ἡ θερμότητα, λοιπόν, μεταφέρεται ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς καρδιάς πρὸς τὰ κάτω, ἐνῶ ἐκλείπει ἀπὸ τὰ πάνω μέρη τοῦ σώματος.

Ὅταν κάποιος ἔχει προσβληθεῖ ἀπὸ κάποια ἀσθένεια εἶναι εὐάλωτος συναισθηματικά στὸν φόβο, καθὼς νιώθει ὅτι ἐρχεται πιο κοντὰ στὸν θάνατο καὶ στὸ «πάγωμα». Στὰ ἱπποκρατικά κείμενα συχνά γίνεται λόγος γιὰ τρόμο, φρίκη ἢ ἐμφάνιση πυρετοῦ ὡς ἀποτέλεσμα μιᾶς ἀσθένειας.¹⁵ Γίνεται σαφές, λοιπόν, ὅτι ἡ προσβολὴ ἀπὸ κάποια ἀσθένεια μπορεῖ νὰ γεννήσει τὸν φόβο καὶ σὲ συνδυασμὸ με αὐτὸν ὁ ἀσθενὴς μπορεῖ νὰ οδηγηθεῖ στὴν παραφροσύνη καθὼς εμφανίζει πιο ἐντονα συμπτώματα.¹⁶

Συνεχίζοντας με τὴν συμπτωματολογία τοῦ φόβου, ὅσοι ἐκδηλώνουν τὸ συγκεκριμένο συναίσθημα, κατὰ τὸν ψευδο-Αριστοτέλη, εμφανίζουν ἀκόμα καὶ ξηρότητα στὸ στόμα.

¹³ Πβ. *Προβλήματα*, 900a.25-28: οἱ μὲν γελῶντες θερμὸν τὸ πνεῦμα ἀφιασιν, οἱ δὲ κλαίοντες, ὥσπερ καὶ ἡ λύπη κατάψυξις ἐστὶ τοῦ τόπου τοῦ περὶ τὰ στήθη, καὶ τὸ πνεῦμα ψυχρότερον ἀφιασιν.

¹⁴ Τὸ θέμα τοῦ παγώματος στὴν περίπτωση τοῦ φόβου χρησιμοποιεῖται στα κείμενα τοῦ Αριστοτέλη. π.χ. *Ῥητορική*, 1389b.32: καὶ γὰρ ὁ φόβος κατάψυξις τίς ἐστίν. *Περὶ τῶν ζῶων μορίων*, 650b.27-28: Ὁ γὰρ φόβος καταψύχει

¹⁵ *Ἱπποκράτης, Περὶ ἐπιδημιῶν*, 4.155.16: πρόδηλοι καὶ οἱ φρικῶδεις πυρετοὶ. πβ. *Ἱπποκράτης, Περὶ Παρθενίων*, 1.26-37.

¹⁶ Βλ. Craik (2022: 120-121).

ἢ τούτοις μὲν οὐκ ἔστι δίψος, ἀλλὰ ξηρότης πεφευγότες τοῦ αἵματος, ὅθεν καὶ ὠχροί·
σημεῖον δὲ τὸ μὴ πίνειν πολὺ, ἀλλὰ καὶ βροχθίσαι.

Σε αυτούς δεν υπάρχει δίψα, ἀλλὰ ξηρότητα γιατί ἔχει απομακρυνθεῖ το αἷμα και γι' αυτό εἶναι χλωμοί. ἀπόδειξη εἶναι και ὅτι δεν πίνουν πολὺ, ἀλλὰ ἀπλᾶ βρέχουν τον λάρυγγα.

[Αριστοτέλης], *Προβλήματα* 948.a.3-5

ἢ διότι ἔκλειψις ἐστὶ τὸ πάθος θερμοῦ ἐκ τῶν ἄνω τόπων· διὸ καὶ ὠχρίωσιν.

ἡ ἐκλείψη της θερμότητας ἀπὸ τα ἄνω μέρη ἀποτελεῖ τὸ πάθος· γι' αυτό και χλωμιάζουν.

[Αριστοτέλης], *Προβλήματα* 948a.36

Τὸ σύμπτωμα της δίψας ἀναιρεῖται και ἀναφέρεται ἀπλῶς ως ξηρότητα στο στόμα. Ἡ δίψα ἀποδίδεται σαν σύμπτωμα κυρίως στους ὀργισμένους, ἐνῶ στους φοβισμένους δεν υπάρχει ἐντονη ἐπιθυμία για νερό, καθὼς ἀπομακρύνεται τὸ αἷμα ἀπὸ την περιοχή. Για τον ἴδιο λόγο παρατηρεῖται και χλώμιασμα στο πρόσωπο.

Ἡ μεταφορά της θερμότητας πρὸς τα κάτω ἐπηρεάζει, ὁμως, και ἄλλα μέρη στο σῶμα.

καὶ προΐενται μὲν τὴν χολὴν, συσπῶσι δὲ τὰ αἰδοῖα,

και ἀπὸ τη μια ἐκκενώνουν τη χολή, ἀπὸ την ἄλλη συστέλλουν τα γεννητικὰ ὄργανα

[Αριστοτέλης], *Προβλήματα* 948b.10-12

Στο σημεῖο αὐτὸ γίνεται λόγος για ἐκκένωση της χολῆς, πράγμα που σημαίνει ὅτι ὁ συγκεκριμένος χυμὸς ἐκκρίνεται και διαχέεται μέσω του αἵματος στο σύνολο του ὀργανισμού. Ταυτόχρονα, ὑπὸ την ἐπίδραση του ἐρεθίσματος που προκαλεῖ τον φόβο,

συστέλλονται τα γεννητικά όργανα καθώς εκλείπει η θερμότητα από την εξωτερική επιφάνεια του σώματος και προκαλείται ρίγος.¹⁷

Ο φόβος λόγω του παγώματος επηρεάζει, επιπλέον, την ομιλία του ανθρώπου, καθιστώντας τον αδύναμο ακόμα και να μοιραστεί τα άσχημα συναισθήματα που βιώνει.

Διὰ τί τοῦ τε φόβου λύπης τινὸς ὄντος καὶ τῆς ἀλγηδόνης, οἱ μὲν ἀλγοῦντες ἀναβοῶσιν, οἱ δὲ φοβούμενοι σιωπῶσιν;

Γιατί ενώ ο φόβος και ο πόνος είναι ένας είδος λύπης, όσοι πονούν φωνάζουν, ενώ όσοι φοβούνται σιωπούν;

[Αριστοτέλης], *Προβλήματα* 948b.20

Με άλλα λόγια, ο φόβος ως συναίσθημα το οποίο συνοδεύεται από λύπη επιφέρει ως αντίδραση τη σιωπή, καθώς η θερμότητα, που θα δημιουργούσε πνοή και ομιλία, έχει μεταφερθεί στα κάτω μέρη του σώματος και γι' αυτό δημιουργούνται αέρια ως ένα ακόμα σύμπτωμα του φόβου (*Προβλήματα*, 948b.24: ... ὃ ποιεῖ πνεύματα).

Τέλος, όπως και με την έκκριση χολής, έτσι και εδώ προκαλείται έκκριση σπερματικών υγρών λόγω της έντονης ταραχής.

ὁ γὰρ φόβος ἐκκρίνει, καὶ πολλοῖς τῶν ἀγωνιόντων καὶ τῶν περιφόβων συγκινεῖ ἢ τῆς γονῆς πρόεσις.

ο φόβος εκκρίνει, και σε πολλούς από αυτούς που νιώθουν αγωνία και φόβο οδηγεί στην εκροή σπέρματος.

[Αριστοτέλης], *Προβλήματα* 949a.18-20

¹⁷ Πβ. την αναφορά του Γαληνού στην παράλυση των νεύρων γύρω από την περιοχή των γεννητικών οργάνων, Γαληνός, *De anatomicis administrationibus*, 9.2.676.13: συμπαραλύονται δὲ τούτοις καὶ οἱ κατὰ τὴν ἔδραν, αἰδοῖόν τε καὶ κύστιν καὶ σκέλη.

Γενικά, όλες οι μεταβολές οι οποίες συντελούνται στο εσωτερικό του οργανισμού εξαιτίας της μεταφοράς θερμότητας διαταράσσουν τη φυσιολογική και ισορροπημένη λειτουργία του. Παρατηρείται γενική αδυναμία εξωτερικά και κρύο, ενώ εσωτερικά στο σώμα πραγματοποιούνται πολλές διεργασίες με πλεονασμό υγρών καθώς αυξάνεται η θερμοκρασία. Ο άνθρωπος βρίσκεται σε πλήρη σύγχυση και προσπαθεί να αντεπεξέλθει προκειμένου να αποφύγει τον κίνδυνο.

Αγωνία

Η αγωνία δεν εμφανίζεται αυτόνομα από τον φόβο στον Αριστοτέλη αλλά και μεταξύ των φιλοσόφων της αρχαιότητας ούτε διακρίνεται ως ένα ξεχωριστό συναίσθημα που συνδέεται με τη λύπη. Ο συγγραφέας των Προβλημάτων, όμως, πρωτοτυπεί και εξετάζει την αγωνία σαν ένα ξεχωριστό συναίσθημα που διαφοροποιείται από τον φόβο και παρουσιάζει διαφορετική συμπτωματολογία. Βέβαια, επειδή οι διαφορές με τον φόβο είναι λεπτές ως προς τον τρόπο εκδήλωσής της, διαφαίνεται η ανάγκη κάποιες φορές να γίνεται σύγκριση με αυτόν και να τονίζονται πάντα εμφατικά οι διαφορετικές συνιστώσες στο σώμα.

Αρχικά, όπως στα περισσότερα συναισθήματα, ο άνθρωπος όταν δέχεται κάποιο ερέθισμα που τον συγκινεί, επηρεάζεται ως προς τη θερμοκρασία του σώματός του.

Διὰ τί οἱ ἀγωνιῶντες ἰδροῦσι τοὺς πόδας, τὸ δὲ πρόσωπον οὐ;

Γιατί ὅσοι ἀγωνιοῦν ἰδρώνουν στα πόδια καὶ ὄχι στο πρόσωπο;

[Αριστοτέλης], *Προβλήματα* 868.b.34-35

Στην περίπτωση της αγωνίας τα πόδια, τα οποία αποτελούν την πιο κρύα περιοχή του ανθρώπινου σώματος, κατά παράδοξο τρόπο ιδρώνουν.¹⁸ Ο ιδρώτας προκαλείται λόγω της αύξησης θερμότητας.

ἡ ἀγωνία ἐστὶ θερμότητος οὐ μετάστασις ὥσπερ ἐν τῷ φόβῳ ἐκ τῶν ἄνω τόπων εἰς τοὺς κάτω (διὸ καὶ αἱ κοιλίαι λύονται τῶν φοβουμένων) ἀλλ' αὐξήσις θερμοῦ, ὥσπερ ἐν τῷ θυμῷ· καὶ γὰρ ὁ θυμὸς ζέσις τοῦ θερμοῦ ἐστὶ τοῦ περὶ τὴν καρδίαν·

ἡ αγωνία δεν αφορά στη μεταφορά θερμότητας, όπως στον φόβο από τα πάνω προς τα κάτω (και γι' αυτό υπάρχει ευκοιλιότητα σε αυτούς που φοβούνται) αλλά στην αύξηση της θερμότητας, όπως στον θυμό.

[Αριστοτέλης], *Προβλήματα* 869a.2-869a.6

Σε αντίθεση με την περίπτωση του φόβου, κατά την εκδήλωση του οποίου τα κάτω μέρη του σώματος παγώνουν, σε εκείνη της αγωνίας τα πόδια περιγράφονται να αυξάνουν τη θερμοκρασία τους. Η έμφαση που δίνει εν προκειμένω ο ψευδο-Αριστοτελικός συγγραφέας στην έννοια της αυξημένης θερμότητας είναι και αυτή που επιτρέπει τον συσχετισμό μεταξύ της αγωνίας και του θυμού. Ο ψευδο-Αριστοτέλης ορίζει τον θυμό ως την ζέσιν τοῦ θερμοῦ που βρίσκεται γύρω από την καρδιά. Ο Αριστοτέλης σε άλλα έργα του προσδιορίζει τον θυμό ως ένα συναίσθημα το οποίο χαρακτηρίζεται από τη θερμότητα αλλά και την παρορμητικότητα που

¹⁸ Πβ. τις αντιδράσεις του σώματος στους παροξυσμούς των πυρετών από τον Γαληνό. Ο Γαληνός περιγράφει ότι όταν ο πυρετός ανεβαίνει, παγώνουν τα πόδια, ενώ όταν υποχωρεί, είναι πιο ζεστά, Γαληνός, *In Hippocratis de victu acutorum commentaria iv*, 15.799.11-13: ὁκόταν δὲ ὁ πυρετὸς λήγη, τούναντίον οἱ πόδες θερμότεροι γίνονται τοῦ ἄλλου σώματος· αὐξεται μὲν γὰρ ψύχων τοὺς πόδας, ἐξαπτόμενος ἐκ τοῦ θώρακος, εἰς τὴν κεφαλὴν ἀναπέμπων τὴν φλόγα· συνδεδραμηκότος δὲ ἀλέος τοῦ θερμοῦ ἅπαντος ἄνω καὶ ἀναθυμιωμένου ἐς τὴν κεφαλὴν, εἰκότως οἱ πόδες ψυχροὶ γίνονται, ἄσαρκοι καὶ νευρώδεις φύσει ἐόντες· ἔτι δὲ πολὺ ἀπέχοντες τῶν θερμοτάτων τόπων ψύχονται, συναθροισμένου τοῦ θερμοῦ ἐς τὸν θώρακα.

προσδίδει σε όποιον το βιώνει.¹⁹ Όταν κάποιος αγωνιά, αντίστοιχα αισθάνεται να αυξάνεται η θερμοκρασία του από την ένταση, αλλά βρίσκεται σε απόγνωση, γιατί η αγωνία συνοδεύεται από το στοιχείο του φόβου.

Αξίζει να σημειωθεί στο σημείο αυτό ο ορισμός που δίνει ο Γαληνός στην πραγματεία του *De symptomatum causis* για την αγωνία.

αὐτίκα φόβος τε καὶ θυμὸς, ὁ μὲν εἴσω τε καὶ πρὸς τὴν ἀρχὴν ὑπάγει καὶ συστέλλει τὸ τε πνεῦμα καὶ τὸ αἷμα σὺν τῷ καταψύχειν τὰ ἐπιπολῆς, ὁ δὲ ἀποτείνει τε καὶ χεῖ καὶ θερμαίνει. τὸ δ' ἀγωνιᾶν ὀνομαζόμενον ἐξ ἀμφοῖν ὑπάρχον σύνθετον, ἀνώμαλόν ἐστι ταῖς κινήσεσι. καὶ τοίνυν καὶ οἱ σφυγμοὶ τῶν ἀρτηριῶν τε καὶ τῆς καρδίας μικρότατοι μὲν καὶ ἀτονώτατοι τοῖς φοβηθεῖσι, μέγιστοι δὲ καὶ σφοδρότατοι τοῖς θυμωθεῖσιν, ἀνώμαλοι δ' εἰσὶ τοῖς ἀγωνιῶσιν.

ο φόβος και ο θυμός, ο ένας οδηγεί προς τα μέσα και προς την αρχή και συστέλλει την πνοή και παγώνει το αίμα στην επιφάνεια, ενώ ο θυμός επεκτείνεται και χύνεται και ζεσταίνει. η επονομαζόμενη αγωνία είναι σύνθετη και από τα δύο και ανώμαλη ως προς τις κινήσεις. και σφυγμοί στις αρτηρίες είναι οι πιο ισχυροί και άτονοι σε αυτούς που φοβούνται, οι πιο δυνατοί και έντονοι σε αυτούς που θυμώνουν, ενώ είναι ακανόνιστοι σε αυτούς που αγωνιούν.

Γαληνός, *De symptomatum causis* 3.7.191.18-192.7

Ο ορισμός αυτός ουσιαστικά συνοψίζει τη φύση της αγωνίας, όπως περιγράφεται στα *Προβλήματα*. Είναι ένα σύνθετο συναίσθημα, το οποίο αποτελεί συγκερασμό δύο αντίθετων ως προς τη συμπτωματολογία συναισθημάτων, του φόβου και του θυμού. Με τον φόβο αφενός να προκαλεί ένα είδος συστολής και πάγωμα του αίματος και τον θυμό αφετέρου έκρηξη της έντασης και βρασμό του αίματος, η αγωνία συνδέει την

¹⁹ Βλ. Αριστοτέλης, *Ἠθικά Νικομάχεια*, 1149a.30-32: ὁ θυμὸς διὰ θερμότητα καὶ ταχυτητα τῆς φύσεως ἀκούσας μὲν, οὐκ ἐπίταγμα δ' ἀκούσας, ὄρμᾳ πρὸς τὴν τιμωρίαν. Αριστοτέλης, *Περὶ ζῶων μορίων*, 650.b.35: Θερμότητος γὰρ ποιητικὸν ὁ θυμὸς.

εξωτερική συστολή με την εσωτερική δύναμη και χαρακτηρίζεται από ανωμαλία ως προς τις κινήσεις και ακανόνιστους σφυγμούς των αρτηριών.

Όπως επισημαίνεται, λοιπόν, και στη συνέχεια των *Προβλημάτων* το άτομο που βιώνει την αγωνία δεν υποφέρει από το πάγωμα, όπως συμβαίνει στον φόβο.

καὶ ὁ ἀγωνιῶν οὐ διὰ φόβον καὶ διὰ ψύξιν πάσχει, ἀλλὰ διὰ τὸ μέλλον.

αυτός που αγωνιά δεν υποφέρει εξαιτίας του φόβου και του παγώματος, αλλά υποφέρει για το μέλλον.

[Αριστοτέλης], *Προβλήματα* 869a.7

ἡ ἀγωνία φόβος τις ἐστὶ πρὸς ἀρχὴν ἔργου, ὁ δὲ φόβος κατάψυξις τῶν ἄνω

ἡ αγωνία είναι ένα είδος φόβου για την αρχή ενός έργου, ενώ ο φόβος είναι πάγωμα.

[Αριστοτέλης], *Προβλήματα* 869b.6-7

Στην περίπτωση της αγωνίας ο άνθρωπος υποφέρει από τη σκέψη ότι κάτι κακό θα γίνει μελλοντικά. Για αυτό διακατέχεται από αμφιβολίες για το μέλλον και ακόμα και όταν κάνει ένα νέο βήμα σε οποιονδήποτε τομέα υποφέρει από αυτό το άγχος. Ωστόσο, κατά τη γνώμη μου, ο συγγραφέας δεν χρωματίζει απαραίτητα αρνητικά την κατάσταση αυτή. Στην αρχή κάποιας εργασίας που επιδιώκει να ολοκληρώσει το άτομο υπάρχουν ίχνη φόβου, αλλά το άτομο δεν παγώνει. Η αγωνία δεν το ακινητοποιεί απαραίτητα ούτε το καθιστά παθητικό στις δύσκολες καταστάσεις που σκέφτεται ότι μπορεί να προκύψουν. Φαίνεται περισσότερο να το πεισμώνει και να επιζητεί να αντιμετωπίσει το μέλλον.

Εξωτερικά η επίδραση της αγωνίας φαίνεται στο πρόσωπο, το οποίο χλωμιάζει, όπως όταν κάποιος φοβάται.

διὸ καὶ ὠχρῶσι τὰ πρόσωπα οἱ ἀγωνιῶντες

γι' αυτό και χλωμιάζουν ως προς τα πρόσωπα όσοι αγωνιούν

[Αριστοτέλης], *Προβλήματα* 869b.8

Ταυτόχρονα ως προς το υπόλοιπο σώμα παρατηρείται μια παράδοξη υπερκινητικότητα με σπασμωδικές και αλλοπρόσαλλες κινήσεις.

κινούνται δὲ καὶ σκαίρουσι τοῖς ποσίν· ποιούσι γὰρ τοῦτο οἱ ἀγωνιῶντες καὶ καθάπερ γυμνάζονται·

κινούνται και αναπηδούν στα πόδια· αυτό κάνουν όσοι αγωνιούν σα να γυμνάζονται·

[Αριστοτέλης], *Προβλήματα* 869b.9-10

Το άτομο που αγωνιά, χοροπηδάει, τρίβει τα χέρια του, σκύβει, και μοιάζει με κάποιον που κάνει γυμναστική. Όλη αυτή η έντονη προσπάθεια, κάνει τα πόδια του να ιδρώνουν, καθώς συγκεντρώνεται θερμότητα γύρω από το στήθος και ταυτόχρονα επιθυμία για εκτόνωσή της μέσω της κίνησης. Τα υπόλοιπα μέλη του σώματος δεν κουράζονται, ούτε ιδρώνουν λόγω των εναλλαγών στην κίνηση.

Σε άλλο σημείο του έργου σχολιάζεται, επίσης, η δυσκολία στην εκφορά λόγου. Διὰ τί δὲ ἀγωνιῶντες μὲν μᾶλλον ἰσχνόφωνοι γίνονται ἐν δὲ ταῖς μέθαις ἤττον; ἢ ὅτι ἀποπληξία ὁμοίον ἐστὶ τὸ πάθος μέρους τινὸς τῶν ἐντός, ὃ ἀδυνατοῦσι κινεῖν, ἐμποδίζοντος διὰ τὴν κατάψυξιν; ὁ μὲν οὖν οἶνος φύσει θερμὸς ὦν λύει τὴν κατάψυξιν μᾶλλον, ἢ δὲ ἀγωνία ποιεῖ φόβος γὰρ τις ἢ ἀγωνία, ὃ δὲ φόβος κατάψυξις. Γιατί δυσκολεύονται περισσότερο να μιλήσουν όσοι αγωνιούν ενώ δυσκολεύονται λιγότερο σε κατάσταση μέθης; Το πάθος είναι όμοιο με παράλυση κάποιου μέρους που βρίσκεται εσωτερικά, το οποίο αδυνατούν να κινήσουν, διότι εμποδίζεται λόγω του παγώματος; Το κρασί καθώς είναι από τη φύση του θερμό διαλύει περισσότερο το πάγωμα, ενώ η αγωνία το δημιουργεί γιατί είναι ένα είδος φόβου, και ο φόβος είναι πάγωμα.

[Αριστοτέλης], *Προβλήματα* 903b.7-12

Εύλογα ο συγγραφέας εκφράζει τον προβληματισμό του σχετικά με τη δυσκολία στην ομιλία στην περίπτωση κατανάλωσης μεγάλης ποσότητας κρασιού σε σύγκριση με την αγωνία, αφού και το κρασί προκαλεί πνευματική και σωματική χαλάρωση. Ωστόσο, άμεσα διευκρινίζεται ότι η παράλυση που προκαλεί η αγωνία οφείλεται στο πάγωμα του σώματος σε αντίθεση με το κρασί που αυξάνει τη θερμοκρασία και καθιστά τον άνθρωπο που πίνει πιο ευδιάθετο και ομιλητικό. Η αγωνία επιπλέον καθιστά τη φωνή πιο βαριά.

Διὰ τί ἀγωνιῶντες μὲν βαρύτερον φθέγγονται, φοβούμενοι δὲ ὀξύτερον;

Γιατί όσοι αγωνιούν μιλούν πιο βαριά, ενώ όσοι φοβούνται πιο τσιριχτά;

[Αριστοτέλης], *Προβλήματα* 905a.5

Στο σημείο αυτό η αγωνία συγκρίνεται για άλλη μια φορά με τον φόβο, στον οποίο οι άνθρωποι έχουν την τάση να τσιρίζουν και, συνεπώς, να εκφέρουν πιο λεπτή φωνή. Ο συγγραφέας δεν παρέχει στο κείμενο περαιτέρω διευκρινίσεις. Ωστόσο, γίνεται αντιληπτό ότι το πάγωμα σε συνδυασμό με την παράλυση κάνει τη φωνή βαριά.

Ένα τελευταίο σύμπτωμα που αναφέρεται για την αγωνία είναι το κοκκίνισμα στο πρόσωπο.

οἱ μὲν γὰρ αἰδούμενοι ἐρυθριῶσιν (ἢ δὲ ἀγωνία αἰσχύνῃ τις ἔστιν), οἱ δὲ φοβούμενοι ὠχριῶσιν.

γιατί όσοι ντρέπονται κοκκινίζουν (η αγωνία είναι ένα είδος ντροπής), ενώ όσοι φοβούνται χλωμιάζουν

[Αριστοτέλης], *Προβλήματα* 905a.7-8

Η αγωνία παρουσιάζεται εδώ ως ένα είδος ντροπής και γι' αυτό, όπως σε όσους ντρέπονται, παρατηρείται κοκκίνισμα στο πρόσωπο. Το σύμπτωμα αυτό οφείλεται στην αύξηση της θερμοκρασίας του ανθρώπινου σώματος. Για αυτό και ο Γαληνός κατατάσσει όσους αισθάνονται θυμό, αγωνία και ντροπή στην ίδια κατηγορία.²⁰ Η αγωνία, λοιπόν, συνδέει συμπτωματολογικά τον φόβο με τη ντροπή, ως ένα είδος συναισθήματος, το οποίο μοιράζεται χαρακτηριστικά με τα άλλα δύο πάθη. Η σύνδεση, όπως θα αποδειχθεί, εντοπίζεται τόσο στη φύση των τριών συναισθημάτων όσο και στα συμπτώματα με τα οποία εκδηλώνονται.

Ντροπή

Ως προς τη συμπτωματολογία η ντροπή, ως υποκατηγορία του φόβου (*φόβος τίς*), μοιράζεται χαρακτηριστικά που εμφανίζονται μεμονωμένα τόσο στον φόβο όσο και στην αγωνία.

Διὰ τί ἀγωνιῶντες μὲν βαρύτερον φθέγγονται, φοβούμενοι δὲ ὀξύτερον; καίτοι καὶ ἡ αἰδῶς φόβος τίς ἐστίν. ἢ διαφέρει πολὺ τὸ πάθος; οἱ μὲν γὰρ αἰδούμενοι ἐρυθριῶσιν (ἢ δὲ ἀγωνία αἰσχύνη τίς ἐστίν), οἱ δὲ φοβούμενοι ὠχριῶσιν. φανερόν οὖν ὅτι τοῖς μὲν φοβουμένοις ἐκλείπει ἄνωθεν τὸ θερμόν, ὥστε κινεῖ ἀσθενὲς ὄν ὀλίγον ἀέρα τὸ πνεῦμα, τὸ δὲ ὀλίγον ταχὺ φέρεται, τὸ δὲ ταχὺ ἐν φωνῇ τὸ ὀξύ· τοῖς δὲ αἰδουμένοις ἄνω ἔρχεται τὸ θερμόν περὶ τὰ στήθη. σημεῖον δὲ ὅτι γίνονται ἐξέρυθροι. πολὺν δὲ κινεῖ ἀέρα ἢ πολλὴ δύναμις, τὸ δὲ πολὺ βραδέως φέρεται, τὸ δὲ βραδὺ ἐν φωνῇ βαρὺ. Γιατί ὅσοι αγωνιούν μιλούν πιο βαριά, ενώ ὅσοι φοβούνται πιο τσιριχτά; Και η ντροπή είναι ένα είδος φόβου. Ἡ μήπως διαφέρει πολὺ τὸ πάθος; Γιατί ὅσοι ντρέπονται κοκκινίζουν (ἡ αγωνία εἶναι ἓνα εἶδος ντροπῆς), ἐνῶ ὅσοι φοβούνται χλωμιάζουν. Είναι φανερό ὅτι ἀπουσιάζει ἡ θερμότητα πρὸς τὰ πάνω σε ὅσους φοβούνται, ὥστε ἡ

²⁰ Πβ. Γαληνός, *De sanitate tuenda*, 6.138.6-8: *εἴ γε δὴ καὶ τοῖς θυμωθεῖσι καὶ τοῖς ἀγωνιάσασσι καὶ τοῖς αἰδεσθεῖσιν αὐξήσις τῆς ἐμφύτου γίνεται θερμότητος.*

αναπνοή η οποία είναι αδύναμη να κινεί λίγο αέρα, το λίγο όμως γίνεται γρήγορο, το γρήγορο οξύ στη φωνή.

[Αριστοτέλης], *Προβλήματα* 905a.5-15

Τα έντονα συναισθήματα έχουν άμεσες συνέπειες στις αυξομειώσεις της θερμοκρασίας του ανθρώπινου σώματος. Σε ό,τι αφορά συγκεκριμένα την περίπτωση της ντροπής, η τελευταία εκδηλώνεται αρχικά στο πρόσωπο κάποιου, το οποίο περιγράφεται να κοκκινίζει, όπως είδαμε να συμβαίνει και στην περίπτωση του συναισθήματος της αγωνίας. Η αγωνία αφορά έναν φόβο που σχετίζεται συνήθως με το μέλλον. Αντίστοιχα, η ντροπή μπορεί να αφορά σε μελλοντικές ενέργειες που μπορεί να επιφέρουν τον εξευτελισμό. Στη σκέψη, επομένως, μιας άσχημης μελλοντικής εμπειρίας κανείς νιώθει ντροπή για τον εαυτό του και εκδηλώνει ερυθρότητα στο πρόσωπο. Η ερυθρότητα, μάλιστα, εντοπίζεται κυρίως στα αυτιά.

Διὰ τί ὀργιζόμενοι μὲν τοὺς ὀφθαλμοὺς μᾶλλον ἐπιδιδόασιν πρὸς τὸ ἐρυθριᾶν, αἰσχυνόμενοι δὲ τὰ ὦτα; ἢ διότι οἱ μὲν καταψύχονται ἐν τῇ αἰδοῖ (ἐν ὀφθαλμοῖς γὰρ αἰδῶς) ἀντιβλέπειν οὐ δύνανται; καὶ ἡ δειλία κατάψυξις τίς ἐστίν ἐνταῦθα. μεθίσταται δὲ εἰς τούναντίον τῷ ἔμπροσθεν τὸ ὀπισθεν. τὰ δὲ ὦτα ἀντίκειται διὸ καὶ μάλιστα ἐρυθριῶσιν αἰσχυνόμενοι. ἐν δὲ τῷ κνήθεσθαι ἐπὶ τὸ αἰσθητικώτερον καὶ κινητικώτερον ἢ βοήθεια ὡς ἀδικουμένου· φοβουμένοις γὰρ ἐνταῦθα ἐκλείπει μάλιστα.

Γιατί σε όσους οργίζονται κοκκινίζουν περισσότερο τα μάτια, ενώ όταν ντρέπονται κοκκινίζουν τα αυτιά τους; Ἡ επειδή παγώνουν από τη ντροπή (γιατί η ντροπή φαίνεται στα μάτια) δε μπορούν να δουν; Και η δειλία είναι ένα είδος κατάψυξης εδώ. Η θερμότητα από πίσω μεταφέρεται αντίθετα προς τα μπροστά. Τα αυτιά βρίσκονται στο αντίθετο μέρος· γι' αυτό και όσοι νιώθουν ντροπή κοκκινίζουν. Η βοήθεια πηγαίνει προς το πιο ευαίσθητο και ευκίνητο μέρος στο γαργάλημα σα να το αδικεί· γιατί σε αυτούς που φοβούνται εκλείπει κυρίως από εκεί.

Όπως διευκρινίζεται στο παραπάνω κείμενο, τα μάτια όσων ντρέπονται παγώνουν καθώς η θερμότητα από το εσωτερικό του σώματος μεταφέρεται προς τα έξω με αποτέλεσμα να συγκεντρώνεται στα μέρη του προσώπου που είναι πιο ευαίσθητα και ευκίνητα. Γι' αυτό συσσωρεύεται στα αυτιά που κοκκινίζουν.

Διὰ τί τοῖς μὲν αἰσχυνομένοις ἄκρα τὰ ὦτα ἐπιφοινίσσεται, τοῖς δὲ ὀργιζομένοις οἱ ὀφθαλμοί; ἢ ὅτι ἡ μὲν αἰδῶς ἐν ὀφθαλμοῖς κατάψυξις τις μετὰ φόβου, ὥστε εἰκότως ἀπολείπει τὸ θερμὸν τοὺς ὀφθαλμούς· χωριζόμενον δὲ εἰς τὸν δεκτικώτατον φέρεται τόπον. τοιοῦτος δὲ ὁ ἐν τοῖς ἄκροις τῶν ὠτων· ὁ γὰρ ἄλλος ὀστώδης, ὀργιζομένοις δ' ἐπανερχεται τὸ θερμὸν. μάλιστα δὲ γίνεται φανερόν ἐν τοῖς ὀφθαλμοῖς διὰ τὴν χροάν οὔσαν λευκὴν.

Γιατί σε όσους νιώθουν ντροπή οι άκρες των αυτιών γίνονται μωβ, ενώ σε όσους νιώθουν θυμό τα μάτια; Μήπως επειδή η ντροπή είναι ένα είδος ψύξης στα μάτια μαζί με τον φόβο, έτσι ώστε η θερμότητα να φεύγει φυσικά από τα μάτια και όταν φεύγει πηγαίνει σε πιο δεκτικό τόπο. Τέτοια είναι η περιοχή στις άκρες των αυτιών· γιατί το υπόλοιπο μέρος είναι οστώδες. Αλλά σε εκείνους που αισθάνονται θυμό, η θερμότητα ανεβαίνει. Γίνεται εμφανής κυρίως στα μάτια, επειδή το χρώμα εκεί είναι ανοιχτό. Τώρα είναι ιδιαίτερα εμφανής στα μάτια επειδή το χρώμα τους είναι λευκό.

Τα αυτιά είναι πιο ευαίσθητα, γιατί στην περιοχή αυτή δεν υπάρχει κάποιο οστό, όπως στο υπόλοιπο πρόσωπο. Για άλλη μια φορά ένα συναίσθημα που συνδέεται με τον φόβο συγκρίνεται με τον θυμό, διότι πρόκειται για αντίθετες ψυχολογικές καταστάσεις. Στη ντροπή, όπως και στον φόβο, η θερμότητα τείνει να αποβάλλεται με αποτέλεσμα να συγκεντρώνεται προς τα άκρα, ενώ τα μάτια παγώνουν. Αντίθετα, στον θυμό λόγω του βρασμού του αίματος και της αύξησης της θερμοκρασίας στο

εσωτερικό του σώματος τα μάτια κοκκινίζουν. Κατά συνέπεια, η ντροπή φαίνεται να αδρανοποιεί τον οργανισμό και να τον παγώνει, καθώς ο άνθρωπος νιώθει να «ξεγυμνώνεται» μπροστά στους γύρω του και βρίσκεται σε σοκ.²¹

Συνοψίζοντας, ενώ ο φόβος, η αγωνία και η ντροπή είναι όλα σύνθετα συναισθήματα που μπορούν να εκφραστούν με διάφορους τρόπους, κάθε συναίσθημα έχει μοναδικά χαρακτηριστικά και εκφράσεις που διαμορφώνονται από πολιτιστικούς, κοινωνικούς και ιστορικούς παράγοντες. Εξερευνώντας αυτές τις αποχρώσεις με έμφαση στην ιατρική τους περιγραφή, όπως μας παρέχεται στα *Προβλήματα*, μπορούμε να αποκτήσουμε μια βαθύτερη κατανόηση του τρόπου με τον οποίο βιώνονταν και εκφράζονταν αυτά τα συναισθήματα στην αρχαιότητα.

Βιβλιογραφία

Craik, E. (2022), 'The Doctor's Dilemma: Addressing Irrational Fears', στο: G. Kazantzidis, D Spatharas (επιμ.), *Medical Understandings of Emotions in Antiquity. Theory, Practice, Suffering Ancient Emotions III*, 117-122, Berlin/Boston: Walter de Gruyter.

Kazantzidis, G., Spatharas, D. (2022), 'Introduction', στο: G. Kazantzidis, D. Spatharas (επιμ.), *Medical Understandings of Emotions in Antiquity. Theory, Practice, Suffering Ancient Emotions III*, Berlin/Boston: Walter de Gruyter.

Liddell, H. G., Scott, J. (2007), *Επιτομή του Μεγάλου Λεξικού*, Αθήνα: Εκδόσεις Πελεκάνος.

Miller, W.I. (1997), *The anatomy of disgust*, Harvard: Harvard University Press.

²¹ Williams (1993: 73).

Nussbaum, M. (2015), *Η θεραπεία της επιθυμίας*, Μτφρ. Αβραμίδης Γ., Πανταζή Μ., Εκδόσεις Θύραθεν / Princeton University Press.

Oatley, K. (2004), *Emotions: A Brief History*, *Blackwell Brief Histories of Psychology*, Oxford: Blackwell.

Williams, B. (1993), *Shame and Necessity*. Berkeley: University of California Press.